

A propòsit del paisatge menorquí: paradoxes, reptes i responsabilitats

La major part de les llengües del món no tenen el terme paisatge perquè no els cal. A la nostra llengua clàssica tampoc no hi era; apareix per primer cop, procedent del francès *paysage*, a inicis del segle XVII; s'endinsa a la llengua culta al XIX, i no esdevé d'ús corrent fins els darrers decennis. Avui dia, el paisatge ha esdevingut un concepte prestigiós, que es valora com una part de la nostra herència, fins i tot de la nostra identitat. Alhora però, els paisatges de qualitat són més amenaçats i assetjats que mai, i la degradació dels paisatges de moltes illes mediterrànies on el turisme ha esdevingut prevalent és cada cop més generalitzada. Com s'expliquen aquestes paradoxes? Quines lliçons podem extreure'n pel cas particular de Menorca? Què podem fer per respectar, interiorment i externa el paisatge, per conservar-lo bell i saludable?

Val la pena començar per fer un repàs històric, per veure d'on surt el concepte de paisatge, i per entendre perquè ens cal avui i perquè era innecessari en el passat. La civilització talaiòtica, que va viure pacíficament i sostenible a l'illa durant més d'un mil·lenni, podem estar quasi segurs que no tenia el terme paisatge, tot i que de la seva llengua no se'n sap res. Els elements naturals que conformaven l'entorn vital devien ser vistos com a símbols transparents d'ordres de realitat superiors, com era el cas de totes les altres civilitzacions mediterrànies de l'època que han llegat documentació, des de l'egípcia a la israelita. Per contra, és molt probable que tinguessin el concepte de sagrat, atès que les seves imponents construccions –l'acta notarial que ens han llegat, com diu J. Mascaró- responen a un esquema de geografia sagrada, amb uns nodes, els talaiots i uns recintes amb taules, *temenos*, des d'on contemplar el Cel, terme que donà el llatí *templum*, del qual deriva el mot temple.

Els darrers segles d'aquella civilització foren coetanis amb la influent escola pitagòrica, establerta el segle V a.C, a l'illa de Sicília (Magna Grècia), a poc més d'un dia de navegació de Menorca. La saviesa mediterrània prehistòrica, que Pitàgores va sintetitzar i exposar de forma magistral, sosté una realitat multidimensional, ordenada en un cert nombre de nivells jerarquitzats, que s'estenen des de l'Essència única i inefable, fins el món material, a través de tríades divines, com la d'Ésser-Vida-Intel·lecte, passant pels móns dels déus i *daemons*. El concepte que el món material té menys realitat que l'espiritual, alhora que n'és un pàl·lid reflex, fou exposat per Plató en el famós mite de la cova. Tanmateix, reconèixer la supremacia dels nivells de realitat espirituals no va impedir a Plató denunciar amb lúcida energia les males pràctiques ramaderes i forestals, perquè degradaven el sòl de la península àtica, sis segles abans de Crist.

Els romans, que arriben al 123 a.C a Menorca, no tenien el concepte de paisatge, però foren els 'creadors', per dir-ho així, del concepte de natura, fins aleshores inexistent. La *natura* neix des les urbs, a semblança del *pagos* – d'on deriva país- que s'estén fora d'elles. Perquè els grecs, que els havien precedit en l'expansió a la Mediterrània septentrional, no tenien el concepte de natura, sinó de *kosmos* que, amb el seu doble sentit d'ordre i bellesa, s'estén des de l'univers (uni-vers = vers l'ú) o macrocosmos, fins a l'interior dels éssers, o microcosmos, a través d'una successió jeràrquica de nivells majoritàriament immaterials.

Als bizantins hel·lenitzats que van arribar a Menorca després de la caiguda de l'imperi romà, cap al s. VIII, tampoc els calia el concepte de paisatge. Hereus d'una síntesi entre l'hel·lenisme i el cristianisme oriental, la seva teologia mostrava el món natural com a teofania, és dir manifestació de l'*energia* divina, raó per la qual malmetre'l sense un motiu proporcionat, era tingut per pecat. Aquesta visió de sacralitat còsmica s'ha mantingut viva fins avui en les esglésies cristianes ortodoxes orientals, a diferència del catolicisme i del protestantisme, on la teologia de la natura ha tingut poca incidència, deixant de banda excepcions com la d'un sant Francesc d'Assís.

Als magribins -berebers sobretot- islamitzats que van arribar a inicis del segle X a l'illa de Menorca tampoc tenien el concepte de paisatge, ni el veien com nosaltres. L'Alcorà (l'escriptura sagrada que més parla de la natura, llevat del Tao-te-King) anomena tots els elements del cosmos *ayatu Allah*, és dir, "signes de Déu...per als homes dotats de coneixement", que cal

reconèixer i agrair com el que són. La *xaria* i els *ahadith* van donar lloc a una jurisprudència d'inviolabilitat d'espais naturals, que tenia una cura molt especial per les aigües, fonts, pous o mulladius. La riquesa terminològica de la llengua àrab pel que fa referència als jardins i regadius, així com la sàvia cultura vinculada a l'aigua, en totes les seves dimensions, en són un reflex.

Quan els catalans van colonitzar l'illa tres segles més tard, la nostra llengua era òrfena de paisatge. Tota l'edat mitjana va viure sense aquest concepte, tranquil·lament, i va evitar-ne, tota representació artística. En una civilització on la cosmovisió era teològica, la "creació" era el terme que designava, habitualment, el que ara anomenem món o entorn, essent un terme comú, d'altra banda, escau recordar-ho, en moltes altres llengües europees ben distants, des del finès fins al basc. Aquesta visió sacralitzada de la creació, amb nivells de realitat superposats, que R. Panikkar anomena *ecosofia*, fou prevalent entre les classes cultes, fins l'alba del Renaixement. I, amb un simbolisme diferent (la jerarquia sefiròtica), la mateixa cosmovisió era compartida pels jueus de l'època, com devia ser el cas de les comunitats sefardís menorquines.

El terme de paisatge, derivat de país, no entra en la nostra llengua culta, a semblança de l'occità, o el castellà, fins després del Renaixement, entre el segle XVI i XVII, a partir del terme francès *paysage* que designava, inicialment, la representació pictòrica dels paisatges. Sorgeix, doncs, després de la revolució copernicana que posa, metafòricament parlant, l'ésser humà al centre de l'univers. Apareix a les ciutats renaixentistes, estretament vinculat a les representacions plàstiques, sobretot la pintura. Els primers paisatges figuratius (que volen representar un paisatge determinat, terrestre, no pas un arquetip) es fan aleshores, en fons de retauls, primer, discretament, i guanyen protagonisme gradualment fins esdevenir un gènere independent, al segle XIX, amb les culminacions estilístiques de l'impressionisme i expressionisme. La famosa dita basca segons la qual tot allò que té nom, existeix (*Izena duena, bada*), s'aplica perfectament en aquest cas. Així que el terme de paisatge ha estat assumit per la nostra societat, plenament, ja existeix, si més no en la nostra cosmovisió.

Els trets més característics del paisatge rural menorquí, especialment el sistema de tancament de conreus i prats, amb l'impressionant reticle de murs de pedra seca desenvolupat des de l'edat mitjana fins el s. XIX, el van fer menorquins que no veien que estiguessin construint paisatge. Com ha mostrat l'historiador Joan Pons i Alzina, aquest paisatge prové del sistema de *possessions*, o *llocs*, dispersos, que encerclaven els seus conreus amb parets mitgeres, i el seu interior el dividien en tanques, per cultivar-les en tres sementers o fulles de forma rotativa: un dedicat al blat (del que fa segles que és deficitària, l'illa), un segon a pastura i un tercer a guaret treballat. La raó d'aquest sistema era ben pràctica: maximitzar la pastura pel bestiar, bona part del qual campava en els emprius. Un bestiar que permetia exportar formatges i llana, un bescanvi per comprar blat i altres mercaderies.

És cert que el *landscape* anglès és anterior al nostre terme paisatge, però no tenia la dimensió estètica ni simbòlica fins se li va empeltar des del *paysage*. Així, doncs, durant la dominació anglesa de Menorca, al llarg del segle XVIII, el terme *landscape* existia a l'illa, certament, però amb un sentit físic, molt més limitat. I a la metròpoli, en canvi, els darrers filòsofs neoplatònics i alquimistes, encara reformulaven la cosmovisió dels ordres simultanis de realitat vivent i jerarquizada, que perdurava des de l'antiguitat.

Amb la revolució industrial arriba el positivisme materialista, la negació del cosmos animat, que s'imposa gradualment a mida que l'ensenyament es fa obligatori a tota la societat. En paraules de H. Nasr, el cosmos es buida d'éssers angèlics i esdevingué, gradualment, un objecte material, inanimat, d'extensió il·limitada. Els extraordinaris descobriments científics del món material es van fer a expenses de negar la realitat de les dimensions immaterials, decisives per a les civilitzacions precedents, però indetectables per al mètode científic modern.

Contra la visió materialista i positivista, esclata la reacció romàntica al segle XIX, amb una esbotzada sentimental, especialment en les belles arts, amb escasses repercussions en la

filosofia i les ciències de la natura (llevat de la geografia humanista o la *Naturphilosophie*) que esdevenen ostatges de la ideologia científista.

Calia exposar breument la successió d'aquestes etapes, per explicar la necessitat del concepte de paisatge, a Occident, en un context ideològic que els artistes romàntics així com els darrers metafísics sentien asfixiant. El concepte del paisatge va ser esgrimit per ells, llavors, com una llança per trencar la barrera que negava les dimensions superiors de la realitat. En efecte, és a través del paisatge, justament, que pintors i poetes afirmen les dimensions transcendents de la realitat, encara que sigui de manera ambigua. A Catalunya seria el cas de les pintures d'un Vayreda o d'alguns poemes d'un Maragall. A Menorca, queda palès en alguns dels millors paisatges d'un Vives Lull, un Torrent, o un Benejam, o a través d'alguns dels poemes de Ruíz y Pablo o de Martí i Camps. O també en la tradició oral de les rondalles menorquines, que tot i que parlen poc del paisatge, valoren especialment els barrancs, puix que és allà on es concentren les misterioses tutes i balmes, les històries de gegants, i els indrets de presències sobrenaturals, misterioses o màgiques.

Les construccions dels llocs, els veïnats i llogarrets, dels quals ara n'admirem l'urbanisme orgànic i l'arquitectura popular, van ser fetes sense arquitectes ni urbanistes, per gent pràctica i assenyada, que ignorava el paisatge. Pausadament, els mestres d'obra artesans, condicionats pels materials que tenien a l'abast -que no permetien gaires vel·leïtats- i sense cap mal exemple a la vista, van aconseguir uns resultats funcionals, dignes, agraciats, d'un bon gust que resisteix les modes efímeres. Aquesta sàvia forma de fer va rebre una forta sotragada amb l'arribada de la maquinària pesant, del petroli subvencionat, dels materials d'importació -les uralites, els prefabricats de formigó, els plàstics i llaunes o les fibres de vidre. Uns materials amb els quals es pot seguir construint amb bon gust, si hom s'hi esmerça, però que faciliten tota mena de despropòsits. I, sobretot, la va rebre amb la turistificació, que va donar preus altíssims als espais que mai n'havien tingut, ran de mar, i va devaluar les bases econòmiques de l'interior de l'illa que romanien. L'arribada del turisme de masses, de la maquinària pesant i, sobretot, del diner fàcil, marquen una ruptura sense precedents: el paisatge, que ja es percep inanimat, esdevé, per primer cop a la història, un objecte de consum cobejat, que es ven a pams.

Ara fa justament quaranta anys, en el monogràfic que la revista Serra d'Or va dedicar a Menorca, l'arquitecte Oriol Bohigas, en un escrit fet amb intel·ligència i passió, ja alertava del risc que "*l'empenta, engendradora del caos, de l'especulació turística*" i el "*furor constructiu*" acabessin per malmetre el "*paisatge verge immaculat*" de l'illa, i reclamava un urbanisme (no hi havia cap planejament, aleshores, encara) de contenció, basat en l'anàlisi a consciència de "*les autèntiques arrels de l'arquitectura autòctona*" per "*extreure'n unes premisses fonamentals avui encara vàlides*". Acabava dient: "*tenim a l'abast de la mà potser l'únic territori del Mediterrani on l'arquitectura i l'urbanisme poden encara reeixir enfront del gran terrabastall del turisme. Si no ho fem, en som directament i greument responsables*".

La reacció proteccionista de la natura i el paisatge va sorgir de la mà dels naturalistes i d'alguns arquitectes, més que no pas dels pintors, poetes, o filòsofs. Els naturalistes, amb Maria Àngels Cardona al davant, van basar-se en criteris científics, sobretot ecològics, que van servir per dissenyar les àrees naturals d'especial interès, el parc natural de s'Albufera des Grau, o la reserva marina. Però fora dels espais naturals protegits, queden molts paisatges de gran valor, veritables obres d'art fetes amb paciència de generacions. Uns paisatges que, més que patrimoni natural, ara valorem com a patrimoni cultural. I aquest darrer patrimoni no sols és material -com els elements arquitectònics o arqueològics- sinó també immaterial, és dir els paisatges carregats d'història, de llegendes, consagrats pels grans poemes per les modestes rondalles, pels pintors més sensibles, sense parlar d'aquells on hi ha encara restes dels imponents temples megalítics. O els paisatges més silencis, des d'on es contemplen les sortides o postes de sol més serenes.

Arribats al present, i enmig de la crisi ambiental i dels reptes de la sostenibilitat, el paisatge, de forma un xic inesperada per a molts, ha tornat a adquirir protagonisme. El Conveni Europeu del Paisatge (2000) el defineix com "una àrea, percebuda per la societat, el caràcter de la qual és el

resultat de l'acció i la interrelació de factors naturals i humans", una definició que remarca la dimensió perceptiva, i la interacció dels processos naturals i antròpics, tot suggerint més del que diu. El paisatge pot ser més o menys, segons com és miri, que el patrimoni natural i el cultural alhora. N'és l'aparença, però també la memòria, l'imaginari, el valor que la història comuna ha atorgat a un indret. El caràcter integrador d'aquesta definició es fa palès en constatar el ventall de valors subjacents que es tenen en consideració, siguin de caire material i funcional (ecològic, utilitari o científic), o de caràcter immaterial, és dir, els valors d'identitat, culturals, històrics, simbòlics o, fins i tot, espirituals. La dimensió immaterial d'aquest concepte conflueix, doncs, amb el conveni del patrimoni immaterial promogut per la UNESCO el 2003.

El geògraf Augustin Berque afirma que perquè en una societat existeixi el paisatge, com ara l'entemem, cal que conflueixin quatre coses: un mot que el designi, una reflexió sobre el seu sentit, representació pictòrica i literària -oral o escrita- i paisatges enjardinats o jardins. Si apliquem aquest criteri, hem de concloure que el paisatge no acaba d'arribar del tot, a Menorca, fins després de la guerra civil espanyola, a mitjans del segle vint.

El Pla territorial insular de Menorca (2003) tracta una cura especial el paisatge, en particular en aquelles àrees que defineix com d'interès paisatgístic. El geògraf Rafael Mata, un dels responsables que així fos, ha dit que la concepció del paisatge que el pla adopta és humboldtiana, que considera el que és bo i el que és bell del paisatge com una única cosa. Una afirmació que sintonitza, sorprenentment, amb el xinès, atès que en aquesta llengua bo i bell són un únic mot, de manera que tot paisatge bell és bo, i viceversa. El Pla territorial insular ha marcat unes regles de joc, potser les millors que podia acceptar la societat contemporània (tot i que encara són lluny de l'ideal de la sostenibilitat per a la reserva de biosfera) que donen força protecció a uns determinats paisatges. Però com que no aborda tots els paisatges de l'illa de forma comprensiva, la responsabilitat de completar-lo, desplegar-lo i, sobretot, de gestionar-lo de forma efectiva, està ara en mans dels planejaments municipals i dels seus gestors. D'ells dependrà que les bones potencialitats del Pla territorial insular es facin realitat o no.

D'altra banda, ara que a Menorca ja hi ha paisatge, caldria ser conseqüent amb la plasticitat conceptual d'aquest concepte i admetre'n totes les potencialitats. Una publicació recent del Consell d'Europa destacava a la portada aquesta frase lapidària: *Landscape: our innermost self reflected* (el paisatge: un reflex de la nostra identitat més pregona). Una declaració que evoca la mil·lenària tradició esmentada abans, les lleis de les correspondències o de l'analogia inversa entre el microcosmos i el macrocosmos. Com per exemple, el fet que les malalties dels òrgans interns del cos humà es reflecteixin a la superfície de l'iris de l'ull. Que aquesta concepció analògica del paisatge és viva encara, m'ho va ensenyar un rematant, carregat d'anys i d'experiència, que, després de voltar llarga estona per una roureda de la zona volcànica de la Garrotxa, quan li'n vaig demanar el parer em va respondre que hi havia vist ignorància, egoisme i cobdícia. Per ell, aquest tres vicis es reflectien de forma transparent en l'aspecte d'aquell bosc. I és que el paisatge, reflecteix el geni, o l'ànima, si voleu, de la societat, les seves virtuts i defectes, la seva saviesa o ignorància, per a qui ho sap veure. Així hi ha paisatges magnànims i mesquins; n'hi ha de calcats i de neguitosos, de pacífics i de violents, de purs i degradats. I a semblança de les pràctiques que podem adoptar per conservar bé la nostra aparença externa, que fan sentir-nos millor dins la nostra pell, se'n poden adoptar per conservar el paisatge, que contribueixin a la qualitat de vida col·lectiva. I en això, com bé conclou l'exposició de l'OBSAM, tots hi tenim responsabilitat. No pas la mateixa, certament, sinó proporcional a la capacitat d'influir en les decisions, petites o grans, que afecten els paisatges de l'illa.

Arribats a aquest punt escau demanar què es pot fer. El coneixement sense acció és eixorc. Davant de les pressions que assetgen alguns dels millors paisatges menorquins i les amenaces que hi planen, s'imposen respostes múltiples. Heus ací alguns suggeriments, derivats del que s'ha dit fins ara:

Seria desitjable començar per fomentar la relació vivencial, l'empatia pregona, amb el paisatge, mitjançant pràctiques realitzades en llocs escaients, per exemple en espais naturals protegits,

que podrien ser destinades a tots els públics, com les que organitza la *Foundation Nature College* als Països Baixos. Pel que fa als paisatges agraris, com diu Jordi Quingles, l'ideal seria que la contemplació del paisatge actués per a tothom a exemple del que passa amb els objectes d'art tradicional: que ens revelen -de manera subtil però nogensmenys nítida- el cor de la tradició a què pertanyen. És dir, s'hauria de poder copsar l'essència d'un poble just contemplant el paisatge on ha viscut al llarg dels segles, i això, de retruc, hauria de convèncer de la importància de preservar-li'n les formes de vida i les activitats que hi són congruents.

Així mateix, es podrien organitzar mostres, certàmens i concursos de poesia, de dibuix i de pintura de paisatges de Menorca, dels més fràgils i delicats, especialment entre infants, joves i jubilats, en col·laboració amb els professors o instructors de Belles Arts. Es poden plantejar tant dins del sistema educatiu formal com fora d'ell, en activitats extraescolars, i a diverses escales; illenca, municipal o veïnal, i les millors es podrien difondre. En aquesta mateixa línia, es podrien estudiar, recuperar i divulgar rondalles o llegendes (menorquines en primer lloc, i mediterrànies tot seguit), que transmetin valors del paisatge, com ara les de la cova d'en Xoroi o de la naveta des Tudons.

En un altre ordre de coses, convindria avaluar la incidència que tenen en el paisatge les polítiques turístiques, en particular les imatges que s'utilitzen com a reclam turístic de l'illa. Seria interessant incloure els principals valors immaterials del paisatge en la bateria d'indicadors de la reserva de biosfera que calcula periòdicament l'OBSAM i difondre'ls, així com estudiar les preferències en la valoració del paisatge entre els menorquins i els visitants i promoure mesures de protecció per aquells paisatges més valorats que se sap que són més vulnerables.

Finalment, escauria incorporar el respecte per la qualitat del paisatge, de forma transversal, a totes les polítiques sectorials, començant per aquelles que tenen més capacitat per incidir-hi negativament, com són les turístiques, urbanístiques, energètiques i agràries. En aquest sentit, podria ser útil considerar l'experiència francesa, especialment per allò que fa referència a la custòdia del territori, la participació de la població local i normativa general, més enllà de les àrees d'interès paisatgístic. O bé inspirar-se en el *Concept Paysage* suís com marc de desplegament de les agendes 21 locals, atès que el paisatge forneix un llenguatge més fàcil de comunicar a la societat. A tal fi, el Consell Insular de Menorca podria fer un bon gest: subscriure el Conveni europeu del paisatge i promoure mesures de coherència en tots els seus àmbits competencials, donant prioritat a l'eliminació d'ajuts a aquelles activitats i obres que es preveu que puguin malmetre la qualitat del paisatge.

Agraïments

A Sergi Marí i l'OBSAM, per haver-me proposat el tema d'aquesta conferència i convidat a donar-la. A Eulàlia Comas, Joan Pons i Alzina, Joana Gual, Joan Mascaró, i Jordi Quingles tot el que m'han ensenyat dels paisatges menorquins. I a la primera, a més, l'haver revisat aquest escrit i facilitat les serenes imatges de Menorca que em van permetre il·lustrar la conferència.

Josepmaria Mallarach

Maó, 9-12-2004